

Román–magyar irodalmi kapcsolatok

A román-magyar irodalmi kapcsolatok csak egy része – igaz, hogy a számunkra legfontosabb része – a két nép évezredes történelmi kapcsolatának. Amint Makkai László, a kérdés kétségkívül legjelentősebb történész szakértője megfogalmazta: „Nincs Európában még két nép – a németeket és a cseheket sem véve ki -, amelyek olyan nagy felületen érintkeznének egymással, mint a magyar és a román. A magyar és a román népterület ma szeszélyes nyúlványokkal, kisebb-nagyobb szigetekkel ékelődik egymásba, tehát nem két zárt néptömb határ menti érintkezéséről, hanem összeszővődéséről, együttéléséről van szó, ami a történelem folyamán mindkét fél számára állandóan életbe vágó kérdést jelentett.”¹

A közös történelemben a legfontosabb csomópont kétségtelenül Erdély volt, és a két etnikum együttélésének jogi szabályozására már a XIV. század második felében sor került, amikor is az Anjou (nápolyiasan Angió) uralkodóházból származó magyar király, Nagy Lajos a román pásztortársadalmat mintegy „beépítette” a feudális magyar társadalomszervezetbe. A művelődési kapcsolatok kezdeteiről csak feltételezéseink lehetnek, bizonyosságunk, ami van, az a *kölcsönzavaké*, illetve az átvételeké a különböző mesterségekben és művészeti ágakban – ha vannak. Hosszú történet ez, még megírásra szorul és nem kevés fantázia kell hozzá, olyanféle, mint amilyen a Jókai Mór volt, vagy nagy festőnké, Barabás Miklósé, akik az együttélésben – jóllehet annak politikai szempontból vett problematikuságát a Horia-Cloșca parasztlázadás, illetve az 1848–49-es klasszikus erdélyi polgárháború után senki kétségbe nem vonhatta – a mindennapok etnikai adottságát látták, amelynek természetével mindannyi félnek tisztában kell lenni Erdélyben, azt megjeleníteni, kutatni művészet és tudósi kötelesség.

1. Az első kapocs: a folklór

Feltételezhetjük, hogy az irodalmi kontaktus a népi együttéléssel kezdődik, tehát a XIV. századdal. Ebben a periódusban indult meg a nagy erdélyi városépítkezés, a Kárpátokon túl pedig a nagy kolostorok felépítése, az ortodoxia nagy vallási központjainak a kialakítása. Ezzel kapcsolatos a két leghíresebb magyar, illetve román ballada, a *Kőműves Kelemenné*, illetve a *Manole mester* születése, az előbbi az erdélyi vajdaság katonai központjának számító Déva vára, a második az argyosi (argeși) kolostor felépítésével függ össze. A kutatók véleménye eltér abban, hogy melyiknek a motívumkincse bukkan fel a másikon, egyesek szerint mindkettő egy harmadik mintából táplálkozik (a magyar kaukázusi, a román görög forrásokból)², a mi szempontunkból azonban talán nem is ez a leglényegesebb. A keveredés például olyan módon valósult meg, hogy a *Manole mester* Erdélyben például kolinda formában is él, az eredeti változattól a magyar ballada irányába módosított szerkezettel.³

Avram P. Todor véleménye szerint a székely balladák és a román „cîntece bătrînești” között is számos motivikus hasonlóság bukkan fel, az előadásmód is több vonatkozásban megegyezik. Ugyanő hívja fel a figyelmet arra, hogy amikor a magyar gyűjtő, Kriza János székely népballadákat tartalmazó híres, revelációként fogadott

népköltészeti gyűjteménye megjelent, a román Iuliu Grozescu lopással, valamint a román balladák szó szerinti átvételével vádolta Krizát.⁴

(Nem illik zárójelbe, mégis minden alkalommal fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az elmúlt században a magyar-román kapcsolattörténetnek Avram P.Todor volt az egyik legkiválóbb és legszerényebb, emberi és tudósi tisztességében mérvadó művelője. Nemcsak elfajult, vagy elfajuló időkben kell hozzá igazodni. Dávid Gyula szentelt példás tanulmányt neki.⁵)

Az, hogy az irodalmi motívumok nemzeti tulajdonban vannak, vagy lehetnek – elterjedt vélemény volt. Ez alól a tudományban csak azok mentesültek, akik az indoeurópai összehasonlító perspektíva felől közeledtek a vizsgált kérdésekhez, ezen kívül a magyar kutatók persze távolabbi (eurázsiai) összehasonlítási szempontokkal is kellett, hogy éljenek vizsgált jelenségeik megközelítésében, feltárásában, leírásában, értelmezésében. És természetes, hogy Julianus Baráttól kezdve Körösi Csoma Sándorig – igyekeztek elmenni a forrásokig.

A népköltészet mellett a reneszánsz korában nagy elterjedtségnek örvendtek bizonyos, a moralitás-irodalomhoz tartozó, a népkönyvekben, kalendáriumokban terjedő, általában erkölcsi tanulsággal végződő szentimentális históriák. Ez esetben görög-latin eredetű, a bibliai történetekkel összekeveredő, egyes írásbeliségekben, kultúrákban az ősi mítoszi- vagy mondakinccsel összekeveredő közös kincsről van szó.

Nem tanulság nélküli az alábbi történet sem. Ion Baracról írott tanulmányában Ion Colan megjegyzi, hogy Barac Árgirus és Ilona (Arghir și Elena) történetét . Gyergyai (Gergei) Albert XVII.századi magyar írótól vette át, aki átvétele eredetéről közismerten a Következőket állítja: (A Tündérországról bőséggel olvastam/ Olasz krónikákból kit megfordítottam...” Első ízben 1763-ban jelent meg és számos magyar író felhasználta, beleértve a nagy Vörösmartyt.⁶ Ion Colan azonban azon az állásponton volt, hogy Gyergyai-Gergei ezt nem olaszból vette át, hanem a román népköltészetből fordította.Történetének hősei bocskort viselnek és süveget, korbácsuk van, a szövegben pedig román vocativus-formák – ezt másként nem lehet magyarázni. Egy görög kutató – Papadopoulosz Arisztidesz – azonban nevetve mondotta nekem, hogy eddig csak arra nem figyelt fel senki, hogy Árgirus az alighanem a görög *árgirosz-* ból jó, ami közismerten ezüstöt jelent, s van is náluk egy ilyen című ballada. **Ezüstkirályfi és Szép Heléna** történetét meg már Homérosz *Íliász*ából ismerjük.

Itt minden esetben a zárt közösségekben mind a mai napig élő irodalmi hagyományról van szó. A XVIII. És XIX. században elsősorban a betyárballadák teremtése-alakítása folyt , de e sorok írójának gyermekkorában még alkalmas volt megfigyelni, hogy miként folklorizálódott két székely katonaszökevény, a szovjetorosz megszállók, illetve a sziguranca elől menekülő, velük harcba keveredő Pusztai és Jeges története. (Háromszéken).

Kapcsolat- és fordítástörténet szempontból a *Kulturkampf*nál mégiscsak sokkal fontosabb a figyelem és kommunikáció. Avram . Todor szerint a legrégebbi magyar népköltészeti fordítás, a *Zoița* legendájáé 1842-ből származik.

2. Megőrzött formák, átvett irodalmi minták

A XVI. Századtól kezdve származnak az alsó adataink arról, hogy a román világi énekek (a ioculatoresek működése nyomán) immár ismertek a magyar nyelvterületen. Ebben a tekintetben a legfontosabb a nagy reneszánsz magyar költő, Balassa Bálint, aki román dallamokra is költ (a Radvánszky-kódex, szerelmes verseinek 1874-ben előkerült gyűjteménye egy román világi ének címét és kezdő sorát is megőrizte.) A Petrovay- és Kájoni Kódexek tovább bővítették a példák sorát. A XVIII. Századtól nagy elterjedtségű népi énekeskönyvek, Cantionalék feltehetően mindkét nyelvi közegben elterjedtek. Ismeretesek az ún. makaróniversek is, amelyben román és magyar sorok váltakoznak. Hadd idézzünk itt egy kevésbé ismert példát, egy betétet a XVII. század végén a kolozsvári unitárius gimnáziumban előadott latin és magyar nyelvű színjátékból (*Magyar versek, mellyekben le rajszoltatik az világnak amaz réghi zurzavarbol valo eredete s az utan esett gyakor változása és egyenetlen állapotya, melyek declamaltattanak az kolosvari unitt. Scholában lévő Poëtica classis alumnusi által 1698 esztendőben kárácson hovának XXXXIX (!) napján*): „Mondvan jersze barátom la unuraszka csata,/ mert meg elünk mikor lesz, hid el, primavara,/ mennyi magyart talállok, meg fosztom ku putjere/ Hippet hoppot hogj mongjon, meg ütöm pe szpatye. /.../ Heti majka lo szekér cse am udzizit (!) vére, / Adunatuszau ispanul de ketra padure,/ Zo pe noj na szpinzura hajda berbeteste,/ De a vini csineva ku kurtse loveste.// Alélé cse veszte, szo mie mnyi frike./ Cse gindest, mei Todore, naj auzit veszte./ Remun et verzö situ ka vele gate,/ Mu mintsezk ieu latine dzik pre csinszteme.// Azért ezek igj lévén, olah a gloriát,/ Elveheti, zöldellő virágos laureáját,/ Az kik véghez vihetnek illy nagyságos munkát,/ Éllyenek,kévánom, enekelvén polánt.”⁷ Tévedés ne essék: az előadó ezt a történetet a románok dicséretére, glóriájára adja elő – mint ahogy megteszi ezt a székellyel és a szásszal is. Az epikai történet örök szépsége szerint ez az erdélyi román ember jól leüti (azaz hátból megüti) az összes magyarokat, persze jó az ispán is az erdő felől a tetteseket felakasztandó, mitől ők igen félnek, egy részüket úgy néz ki, elkapták a másik meg elfutott és így glorifikáltaték.

Az egyik makaróniversről a hagyomány azt tartja, hogy a kuruc korban keletkezett, magyarázata pedig az, hogy Rákóczi fejedelem *Libertasos* zászlai alatt a magyarok mellett igen nagy számban küzdöttek román parasztkatonák is, de még olyan híres betyár is, mint amilyen Pintye Gligor volt.⁸

Az első, teljes egészükben románra fordított magyar irodalmi művek a XIX. század elején kezdtek elterjedni. Az egyik a magyar felvilágosodás irodalmához tartozó Csokonai Vitéz Mihály műve, a *Békaegérharc*, ez a komikus mese-eposz –, valamint Fazekas Mihály epikus költeménye, a *Ludas Matyi* volt – nyilván a népi ízlés is közrejátszott ebben, hiszen e művek igazán mulatságosak, jót lehet derülni rajtuk. Ekkor eme opusok már az erdélyi protestáns iskolák közvetítésével is terjedtek, mely iskolákban igen sok román diák – köztük közismerten a negyvennyolcas román forradalom kiválóságai – tanult. A már idézett Barabás Miklós hírt ad arról, hogy a bukaresti társasági körökben is ismert művekről, irodalmi mintákról is szó van.⁹ Egy társasági eseményt idézve, amelyben az angol és magyar nyelv összevetése folyt, az előbbi előnyére, és mely társalgásban egy püspök is részt vett, jegyzi fel Barabás Miklós: „Erre nagy meglepetésemre a Vlegyiká is pártomra állt, dicsérte a magyar nyelv szépségét és ennek bebizonyítására olyan szép és tiszta kiejtéssel szavalta Csokonainak A reményhez írt ódáját, hogy szebben egy magyar költő sem szavalta volna el.”¹⁰ De valamit a székely cselédeknek is köszönhetünk, nem lebecsülendő nyelvészológiai és művelődéstörténeti

tény ez sem: „Sok székely cseléd volt Bukarestben, mert jól fizették őket s jobb hasznukat vették mint a cigány és oláh paraszt cselédnek, így aztán sok bujár és rokona tudott többé kevésbé magyarul.) Az akkori Bukarest szellemét idézve, azt sem feledhetjük, hogy ünnepelt jelenség volt Liszt Ferenc, a Sturdza-családnak, Havasalföld fejedelmi famíliájának vendégeként pedig igen jól érezte ott magát gróf Széchenyi István, a liberális magyar főúr is, amint erről *Naplójában* is megemlékezett.

3. Az intézmények szerepe

A román irodalmi műveltség kibontakoztatásában jelentős, mondhatni döntő szerepe volt a budai Egyetemi Nyomdának, amely 1777-től működött. Fennállása alatt több mint 200 román nyelvű, cirill és latin betűvel nyomtatott könyvet adott ki. Ezeket a könyveket egész Moldovában és Havasalföldön terjesztették, jelentős könyvügynöki és könyvárusi hálózat működött közre ebben. A legjelentősebbek ezek között – a román nemzeti tudat kialakulása szempontjából is azok – az erdélyi triásznak, Samuil Micu-Clainnak, Gheorghe Șincainak és Petru Maiornak a művei voltak. Azonban nemcsak műveikkel, hanem igencsak konkrétan, korrektorokként, cenzorokként is részt vettek (1804–1821) között ennek a nyomdának a működésében. (Értsük ez alatt azt, hogy fontos szerepük volt az egységes nyelvi és irodalmi norma kialakításában.)

A fordítások útjában álló akadályok elhárításában a legnagyobb szerepe azonban két szótárnak lehetett. Az egyik Kolozsváron jelent meg 1822–23-ban, két kötetben. Címe: *Dicționarîu Rumănesc Latinesc și Unguresc*, szerzője Ioan Bob de Copelnic, Erdély görög katolikus püspöke volt. A másik, a *Lexicon Budense* Petru Maior monumentális vállalkozása, teljes címe: *Lexicon romanescu-latinescu-ungurescu-nemțescu, seu Lexicon Valachico-Latino-Ungarico-Germanicorum*, 1825-ben jelent meg, 400 sűrűn nyomtatott ív terjedelemben.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a XIX. század elejére az utazások, a sajtó, a könyvnyomtatás, az irodalmi társaságok és törekvések létrejöttével és kibontakozásával megeremtődtek a kölcsönös megismerés¹¹ anyagi és szellemi feltételei, ugyanakkor nem egy esetben az intézményei is. A reformkor a nagy kibontakozás kora.

Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc, valamint annak egyik helyi fejleménye, az erdélyi polgárháború azonban tragikus módon, politikailag szembeállította a két népet és a két társadalmat. Ez sokkal nagyobb baj volt, mintha állam az állammal került volna konfliktusba. Hatásai másfél évszázadig befolyásolták a román-magyar együttélést.

A könyvnyomtatás mellett igen jelentős volt az irodalmi társaságok szerepe. Ezek között említhetjük az 1791-ben Aranka György vezetésével Erdélyben alakult Nyelvművelő Társaságot, amely programjába a következő célkitűzéseket vette fel (többek között): a román grammatika kiadása, a románok történetére vonatkozó kéziratok hagyaték összegyűjtése, a román dialektusok kutatása, a román népi építkezés tanulmányozása, az erdélyi néphagyományok kutatása. A felvilágosodás racionalista szellemiségét tükrözi a XVIII. század kilencvenes éveiben Nagyszebenben megalakult *Societate filosofească a neamului românesc*, amelyben a román értelmiségiek fogalmazták meg illuminista programjukat.

4. Kölcsönös fordítások – az irodalmi kapcsolatok lényege

A komparatiztikai kutatások jóvoltából immár olyan monográfiák is rendelkezésünkre állanak, amelyekben a magyar, illetve a román irodalom legjelentősebb lírikusainak, Petőfi Sándornak és Mihail Eminescunak a másik irodalomban való jelenléte lemérhető. Dorothea Sasu-Zimmermann közreadta Petőfi román fordításainak teljes bibliográfiáját. E szerint 1849–1973 között 1657 alkalommal tűnt fel Petőfi-vers a román sajtóban, de, jegyezzük meg, hogy első ízben a költőről a románok 1849-ben szerezhettek tudomást, amikor is a *Gazeta Transilvaniei* 1849. február 28-án közölte a költő – **személyleírását!** Az osztrák hatóságok körözvénye volt ez, így hát a román olvasók előtt a magyarok nemzeti költője körözött bűnözőként jelent meg. A legjelentősebb fordítók: Șt.O. Iosif, Octavian Goga és Eugen Jebeleanu munkássága nyomán aztán széles körben ismertté vált, de kezdetben a román közönség Petőfit erős radikalizmusa és demokratizmusa, egyszerűsége és népisége miatt szerette – művében modellt látván saját nemzeti törekvéseihez.¹²

(Ezzel azonban Friedrich Nietzsche is így volt: Petőfi verseit neki Meltzl Hugó küldötte volt el, a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem híres tanára, a minden komparatista kézikönyvben első helyen idézett *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* kiadó-szerkesztője.)

Eminescu magyarra fordítása 1885-ben kezdődött, tehát még életében (amint ismeretes, 1889-ben halt meg a román költő-zseni, de életének utolsó hat évében már nem alkotott). Összesen 35 magyar költő és műfordító ültette át verseit, némelyiket számos változatban és alig megszámlálható sokaságban ismeri a magyar közönség.¹³ Eminescu magyar fordítói között a legjelentősebb lírikusok szerepelnek: Áprily Lajos, Dsida Jenő, Szilágyi Domokos. Persze, az erdélyi magyar közönség nemcsak fordításokból ismeri, hanem az igen elterjedt és népszerű Eminescu-dalok révén is.

Petőfi mellett Ady Endre és József Attila ismertsége jelentős a román irodalomismerők körében, míg a magyar közönség (itt nyilván az egész magyar nyelvterületre gondolok, hiszen az erdélyi magyarok eredeti román nyelven tanulják a román irodalmat) elsősorban Panait Istratit, Ion Luca Caragiale-t és Tudor Arghezi-t ismerik – valamint a kezdetben magyar nyelven író Liviu Rebreanu-t – a statisztikák fényében.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Ion Luca Caragiale átültetése – a nyelvi és mentalitásbeli problémák miatt – mindmáig megoldatlan, és nemcsak a konzsenziális fordító hiányának kérdése ez. Többről van itt szó, arról, hogy miként **kulcsa** ez a drámaíró a román alkatnak és a román szellemnek, és miként **zárja**. Aki *fordítja*, annak egyszerre kell szelídnek és kegyetlennek, fennköltnek és aljasnak, nyíltnak és magába roskadtnak, derűsnek és búskomornak stb lenni, valamiféle szent balkáni esztétikában. „A legkifejezettebben nemzeti író, aki a legmélyebben átérezte a román alkatot.” „Valami nagy rosszat is tett a nemzetének.” Mindkét megállapítás Mihai Raleától, a két világháború közt élt jeles esztétától származik, aki e skizofrén elképzeléssel kívánta elutasítani a zseniből a kritikai gondolatot.¹⁴ Mivelhog a politikai machinéria minden titkát ismerte, nyilván, hogy a Ceaușescu-korszakban műveit nem engedték játszani – egy nemzeti klasszikust letiltottak a román színpadokról .

5. Néhány statisztikai adat

Az immár a két világháború között, a harmincas években kibontakozott komparatiztikai kutatásoknak és adatközléseknek az eredményeképpen, amelyben kétségtelenül Veress Endre játszott a legfontosabb szerepet, immár rendelkezünk a román irodalom magyar bibliográfiájával is. Domokos Sámuel monumentális gyűjtőmunkája eredményeképpen jött létre a román irodalom magyar bibliográfiája. Ezek szerint 1831–1961 között 438 román író –, 1961–1970 között 700 szerző és a rájuk vonatkozó kritikai bibliográfia került bemutatásra.¹⁵ De ehhez még hozzátehetjük, hogy csak Romániában és csak a Kriterion Könyvkiadónál – 1970 és 1980 között – 81 román szerző magyarra fordított, valamint 68 magyar és szász szerző románra fordított műve jelent meg.¹⁶

A létezett szocializmus a maga torz jelenségeivel és ideológiai meggondolásaival egy fordítói nagyüzemet működtetett – végeredményben hasznosan –, hiszen melyik irodalom mondhatja el, hogy – a kifejezés szellemi értelmében – teljes egészében lefordított egy másikat? Alighanem ez történt, mármint hogy a román irodalom teljes egészében hozzáférhető magyarul is.¹⁷ Kétségtelen tény az is, hogy a nyolcvanas években a romániai magyar írók egyre inkább kényszerből fordítottak, hiszen népünk legagyonylóttebb fiának az irányításával – Mircea Dinescu halhatatlan kifejezése – irodalmukat meg őket is meg akarták semmisíteni. Ebben az összefüggésben a „kölcsonös fordítások” a romániai magyar irodalomnak mint intézménynek a működtetési módja volt.

Kétségtelen, hogy a román irodalom a magyar literatúra recepciójában nem mutat ilyen mértékű koncentrátságot és bőséget. Ez azonban a fordítói hagyomány természetével is magyarázható. Ha a mára tekintünk, azt mondhatjuk, hogy a kifejezés nemes értelmében szabadság van, szakmai értelemben természetesen nem. A romániai magyar írók azokat a kortársaikat fordítják, akiket értékeseknek találnak, szívük-lelkük joga és ízlésük alapján. Irodalmi lapjainkban ennek az „újhullámos” teljesítménynek számos szép példáját találhatjuk. A komparatiztikai kutatások azonban nagyon hiányoznak, erre kívánunk figyelmeztetni folyamatosan, akkor is, amikor oly sok politikus csak az évek veregetésével van elfoglalva.

Egyed Péter

Megjegyzés:

A tanulmány első formájában a *Rivista di Studi Ungheresiben* jelent meg, olasz nyelven. (Nr.13/1998. p. 87–93.)

Jegyzetek

¹ Makkai László: *Magyar-román közös múlt*. Hétorony Kiadó, Budapest, 1989. 1.

² Domokos Sámuel: *Magyar-román irodalmi kapcsolatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 235.

³ Megható önvallomásában fogalmazza meg kiváló néprajztudósunk, Faragó József, hogy itt valóban egy, a szemléletet, a fantáziát egyaránt megmozgató titokzatosságról van szó: “Másodikos gimnazista lehettem, amidőn román irodalmi olvasókönyvünkben Manole mester balladájához értünk. Ez és Kőműves Kelemen

balladája tudvalevően egymás közeli rokona, s én hasonlóságaik meg különbségeik láttán tanácstalanul töprengtem, hogy ugyanaz a történet miként jelenhet meg egyszerre magyar meg román balladaként is – erre a kérdésre azonban akkor senkitől semmiféle választ nem kaptam. Bizonyos, hogy nemcsak e két ballada mián lettem folklorista, de jelképesen ott állanak egy olyan tudományos pálya elején, amelynek egyik fő vonulata a magyar népballadák gyűjtése és kutatása, a román népballadák tanulmányozása és magyar népszerűsítése, valamint a két balladaköltészet összehasonlítása.” Egy pálya a népballadák jegyében. *Helikon*, X. évf.1999. 8. (286) évfolyam 6.

⁴ Avram P.Todor: *Confluente literare româno-maghiare*. Editura Kriterion, București, 1983, 44.

⁵ Dávid Gyula: Dávid Gyula: *Avram P.Todor öröksége*. In: *Erdélyi irodalom.Világirodalom*. Pallas-Akadémia.Csíkszereda, 2000. 254–276.

⁶ Stoll Béla kutatásainak nyomán sincs okunk kétségbe vonni azt, amit Gersei Árgírusának eredetéről állít.Lásd Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Magyar Helikon, 1978. 26, 31, 34, 36.

⁷ Varga Imre nyomán közli Cinzia Franchi: *Occisio Gregorii In Moldavia Vodae Tragedice Expressa*. Pallás-Akadémia,1997. 89.

⁸ Köllő Károly: *Két irodalom mezsgyéjén*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984, 35.

⁹ Jancsó Elemér: *Studii literare*. Editura Kriterion, Bucuresti, 1988.93. 97.

¹⁰ Márkosfalvi Barabás Miklós *Önéletrajza* . Kaláka Könyvek, Sepsiszentgyörgy, 1998. 83.

¹¹ Itt meg kell jegyeznünk, hogy ez a terminus – kölcsönös megismerés – a létezett szocializmus egyik parancsa volt és mint ilyen, elég szerencsétlen ideológiai konnotációt kapott. Főleg a reformkorban azonban, azok a szellemi emberek, akik a szótárakat megalkották, irodalmi alkotásokat fordítottak, vagy éppencsak emberségesen egyenlő feltételek között oktatták a mindkét népbeli nebulókat – az együttélés valóságos szükségleteit ismerték fel, annak az érdekeit képviselték – igen magas szakmai színvonalon.

¹² Dorothea Sasu-Zimmermann: *Petőfi în literatura română*. (1849–1973) Editura Kriterion, București, 1980, 6.

¹³ x x x *Eminescu a magyar irodalomban*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1989. 458.

¹⁴ Mihai Ralea: *Caragiale világa. Caragiale vétke*. In: *Korszellem és önismeret*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1988. 93. 97.

¹⁵ x x x *A román irodalom magyar bibliográfiája.1961-1970*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978.

¹⁶ Az erre vonatkozó leghitelesebb adatokat tartalmazó – ma már ritkaságszámba menő kiadvány –: *A Kriterion műhelyében*. Kossuth Könyvkiadó, 1988.

¹⁷ Ezeket az összefüggéseket részletesebben is kifejtettem *A belső határ*. című írásomban. In: *Odi et amo*. Magyar P.E.N. Club, Budapest, 1996. 117–124.